

KÖNYVSZEMLE

A kolozsvári egyetem alapításának forrásai és sajtóvisszhangja (1868–1872), szerk. GAUSZ Ildikó, TOTTH Szilárd, VAJDA Tamás (Kolozsvár: Iskola Alapítvány Kiadó, 2022), 566 pp.

Az utóbb Ferenc Józsefről elnevezett kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem 1872-es megnyitásának 150. évfordulója olyan alkalom, amelyre több kötet született, s Kolozsvárt és Marosvásárhelyen emlékülésekre is sor került. A 100. évfordulóról annak idején szó sem eshetett, hiszen a kommunista hatóságok a kolozsvári egyetem történetét csak 1919-től, a román egyetem megnyitásától eredeztették. Még a 125. évforduló alkalmával, 1997-ben is csak nagyon visszafogottan lehetett az egyetemen megemlékezni. Aztán a nyitás és bekapcsolódás az európai egyetemi körforgásba érdekes fordulatot hozott: egyenesen a Báthory István-féle 1581-es jezsuita egyetemalapításhoz nyúlt vissza az egyetem vezetősége, méghozzá szinte egy időben Kolozsvárt és Szegeden is. Ezek után rendre elfogadottá vált a magyar egyetem 1872-es megnyitásának dátuma is. A központi épületben helyet kapott az egykori magyar rektorok néhány portréja és teljes névsora. A 150. évforduló már egyértelműen az egyetem ünnepévé emelkedett. Kolozsvárt egyetemi körökben emlékeztek meg róla, Marosvásárhelyen azonban a ma-

gyar orvosi tagozat csak az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) szakosztálya keretében tarthatott emlékülést.

Az évfordulóra állította össze a szegedi egyetemi levéltár két munkatársa, Vajda Tamás és Gausz Ildikó, valamint a kolozsvári egyetem történész-tanára, Toth Szilárd a most megjelent dokumentumgyűjteményt. Ezzel nagy hiányt sikerül pótolniuk. Az egyetem történetét ugyanis hűen tükrözik a három sorozatban kiadott értesítők s több egyetemtörténeti összefoglaló. Az alapítást megelőző hosszas és fordultos küzdelmet azonban rendszerint éppen csak megemlítik a korábbi szakmunkák. Ráadásul a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a Magyar Országos Levéltárban őrzött teljes iratanyaga 1956-ban, a forradalom idején tűz áldozatává vált. Úgyhogy csak közvetett források segítségével lehet megrajzolni a több mint négyéves eseménysort.

Ennek kezdete Kolozsvárhoz fűződik. Az 1867-es kiegyezés és az unió életbe léptetése után nyilvánvalóvá vált, hogy a megnagyobbodott országnak szüksége van a fővárosin kívül egy második egyetemre. Ezért több város

is harcba szállt. Kolozsvárt akkoriban két felsőfokú állami tanintézet működött: az 1774-ben alapított, s 1863-ban újra megnyitott Királyi Jogakadémia, valamint az 1775 óta folyamatosan sebészeket és bábákat képző Orvos-sebészeti Tanintézet. A Jogakadémia tanári kara tette meg az első lépést, 1867. október 24-én feliratot intézett Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, amelyben egyetem felállítását kérte Kolozsvárt. A miniszter az akkor még működő Erdélyi Főkormányzék útján javaslatot kért Kolozsvárról az egyetem megszervezését illetően. Berde Áronnak, a Jogakadémia igazgatójának vezetésével és az Orvos-sebészeti Tanintézet oktatóinak bevonásával bizottságot hoztak létre, amely kidolgozta egy háromkaros egyetem tervét. Eszerint a jogi és orvosi karon kilenc-kilenc, a bölcsészeti karon pedig kilenc+tizenhárom tanszék létesült volna. Az utóbbi kar ugyanis – a fővárosi mintájára – a reál-természettudományos szakokat is felölelte volna. A magas, tizenhárom tanszékszám arra utal, hogy az alaptárgyak mellett a mechanikának, építészetnek, csillagászatnak, kémiai technológiának is lett volna oktatója, vagyis szinte műegyetemi jellegűvé vált volna a kar. A gyakorlati realitások ilyen fokú túltengése egyértelműen Berde hatásának tulajdonítható, aki még az Unitárius Kollégiumban volt a természettudományok tanára, s első magyar nyelvű meteorológiai könyvünket állította össze. Német

vegytankönyvet is átdolgozott magyarra. A javaslat utalt rá, hogy a meglévő két akadémiát egyetemi karrá kellene átminősíteni, az Országos Karolina Kórházat továbbra is fel lehetne használni az oktatásnál. Az Erdélyi Főkormányzék 1868. április 2-án terjesztette fel a miniszternek a tervezetet azzal a megjegyzéssel, hogy indokolatlannak tartja a természettudományos tanszékek magas számát. 1869 szeptemberében Eötvös miniszter erdélyi körutat tett, s ennek keretében három napot Kolozsvárt töltött, s az egyetem felállításának lehetőségeiről tájékozódott. 1870. április 7-én aztán három törvényjavaslatot is a parlament elé terjesztett. Az egyik a kolozsvári egyetem 1870 őszén történő megnyitásáról szólt, egy másik a József-műegyetem újjászervezéséről, a harmadik pedig a pesti egyetemet szervezte volna újjá. A kolozsvári egyetem esetében még Eötvös is három karral számolt. A parlamentben aztán a törvények a bizottságokhoz kerültek, amelyek csak nagyon lassan vették őket tárgyalás alá. 1871 februárjában Eötvös meghalt. Az új miniszter, Pauler Tivadar visszakérte tanulmányozásra a törvényjavaslatokat. Aztán azok újra a parlament elé kerültek. Közben mind Kolozsvárról, mind az ország különböző városaiból küldték a sürgető feliratokat a törvény megtárgyalására, a képviselők közül is többen nyújtottak be javaslatot a törvény gyors letárgyalására. Mindhiába, 1872 áprilisában úgy járt le az ország-

gyűlés mandátuma, hogy a kolozsvári egyetem sorsa függőben marad. Közben megszólaltak a nemzetiségek is, a románok például kétnyelvű egyetemet létesítettek volna.

Pauler miniszter látva, hogy az egyetemalapítási törvény parlamenti megszavazása bizonytalan időre halasztódik, az akkori államrend lehetőségével élve magához az uralkodóhoz, Ferenc József királyhoz fordult, aki 1872. május 29-én – az országgyűlés utólagos jóváhagyása reményében – engedélyezte a kolozsvári egyetem megszervezését és megnyitását 1872 őszén. Lónyai Menyhért miniszterelnök Pauler közoktatásügyi miniszter kíséretében június 11-én Kolozsvárra látogatott, ahol tájékoztak az egyetem felállítási körülményeiről. Másnap a *Hivatalos Értesítő*ben meg is jelent a tanári állásokra a pályázat. Megtárgyalták az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) gyűjteményeinek és épületeinek használatbavételi feltételeit. Ezeket aztán szerződésben rögzítették. Innentől felgyorsult az egyetem szervezése. Ugyan 1872. szeptember 17-én új miniszter, Trefort Ágoston kerül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élére, ő is folytatta elődje munkáját, ő emelte a karok számát négyre (jogi, orvosi, bölcsészettudományi, matematika-természettudományi), s ő választotta ki a pályázók közül a negyven egyetemi tanárt, akiknek az uralkodó adta meg a kinevezést. Közben a parlament mindkét háza megtárgyalta az egye-

temalapítási törvényeket, s azokat a király október 12-én szentesítette. Október 19-én Mikó Imre miniszteri biztos bevette az esküt a kinevezettekől, s egyben sor került az egyetem belső megszervezésére. A négy kar megválasztotta dékánját és prodékánját, a rektori székkal Berde Áront, a prorektorival Brassai Sámuel tiszelték meg.

A város elhatározta, hogy az egyetem megnyitási ünnepségét november 10-én, vasárnap rendezi meg. Ezen a napon hála-istentiszteleteket tartottak a templomokban, a rektorbeiktatási ünnepséget a Katolikus Líceumban, a Jogakadémia korábbi dísztermében tartották. Itt Groisz Gusztáv jogászkar dékán mondott beiktató beszédet, majd Berde Áron hatásos szónoklattal elfoglalta a rektori széket. A Redut nagytermében díszebédre került sor, este a várost kivilágították, a színházban pedig ünnepi műsort mutattak be. A város érmekeket is veretett a nap emlékére. Másnaptól rendre beindultak az egyetemi előadások: a tantermek és intézetek többsége az egyetemnek átadott Farkas utcai főkormányászéki épületekben helyezkedett el.

Ezt a történetstort – főleg Kolozsvárt – élénk figyelem követte, a sajtó minden mozzanatról hírt adott, sőt kommentárokból sem szűkölködött. A főbb eseményeket a fővárosi sajtó is követte, néha még az erdélyi városok lapjai, a román és a szász-német lapok is foglalkoztak az egyetemalapítás menetével.

Vajda Tamás már több mint egy évtizede gyűjti a szegedi egyetemre és az elődjének tekintett kolozsvári egyetemre vonatkozó dokumentumokat, híradásokat. Újabban a napilapok egy részét digitalizálták is, úgyhogy könyvben azonosíthatók az egy adott témára vonatkozó írások. Így a szerkesztők most megjelent kötetükkel egy eddig kevésbé ismert előtörténeti időszakot tudtak aprólékosan feltárni.

A kötetet egy háromnyelvű (magyar, román, angol), a célkitűzésekről, forrásokról és módszertanról tájékoztató írás vezeti be. Ebből kitűnik, hogy az adott korszakban három jelentős kolozsvári napilap jelent meg. A *Kolozsvári Közlöny* és a *Kelet* a kormánypárt, a *Magyar Polgár* az ellenzék szócsöve volt. A fővárosi lapok közül különösen a *Budapesti Közlöny* és melléklapja, a *Hivatalos Értesítő* számított fontos forrásnak, mert itt jelentek meg az országos hirdetések, kinevezések, törvények. Felhasználták még két román (*Federațiunea, Gazeta Transilvaniei*), valamint két német (*Hermanstädter Zeitung, Siebenbürgische Blätter*) lap közleményeit. A parlamentben történekről a nyomtatásban megjelent *Képviselőház naplója* és *Képviselőház irományai* kötetekből vettek át szövegeket. S természetesen néhány alkalmi kiadványból (Mátrai Ernőé, Berde Áron beszámolóbeszéde, egyetemi törvénytár) is idéznek.

A kötet második írása egy 35 lapos tanulmány, amely a közölt doku-

mentumok alapján összefoglalja az egyetemalapítás négyéves – előbb vázolt – történetének folyamatát. Figyelemre méltó, hogy ezen belül külön fejezetet szentelnek az erdélyi románok, valamint az erdélyi szászok álláspontjának. A románok meglehetősen harciasan követelték a román nyelvű tanszékek felállítását, illetve a teljesen román egyetemet. Alig elégitette ki őket „a magyarok iránt nem igazán baráti érzelmű” Szilasi Gergely (Grigore Silași) kinevezése a román nyelv és irodalom tanszékre. A szászok a nagyszabedű, főleg németül oktató Királyi Jogakadémiájukat féltették, de azért örvendtek volna, ha német előadókat is alkalmaznak a kolozsvári egyetemen.

A kötet törzsét a *Források* cím alá besorolt, 333-ig számozott, 1868. február 23. és 1873 októbere közt keletkezett írás teszi ki. Itt az utolsó Berde Áron beszámolóbeszéde a legelső tanévről. Mintegy független lehetne a 334. szám alá beiktatott királyi „ünnepélyes alapítólevél”, amely 1897-ből származik. A többi írás túlnyomó többsége újságcikk. A cikkek végén találjuk a megjelenés helyét és dátumát, illetve a lap évfolyam- és számjelzését. Aránylag ritkák az aláírott cikkek. Néhol csak szignó olvasható, amelyet csak pár esetben sikerül feloldani.

Unitárius vonatkozásban tekintve az egész kötet főszereplőjének nevezhetjük Berde Áront, aki a kezdeményezéstől az első tanév lezárásáig szinte mindenütt jelen van, számos, a

kötetbe is felvett cikket közöl. Szintén gyakran említett még Brassai Sámuel. Alkalmilag, a városban történt események kapcsán szó van Ferencz Józsefről, Hajós János miniszteri tanácsosról, Jakab Elekről, Kőváry Lászlóról, Kriza Jánosról, Simén Domokosról, Várady Aurélról. Említés történik még arról, hogy november 10-én a hálaadó istentiszteletek sorában az unitárius templomban Derzsi József imádkozott. Megtudjuk, hogy az első tanévtől kezdve Kovács János unitárius főgimnáziumi tanár volt az angol nyelv és irodalom tanítója a bölcsészeti karon.

A közölt írások kétségtelenül sokat árnyalják az egyetemalapításra vonatkozó ismereteinket. Bevezetnek a parlamenti munka rejtelseibe. Megfigyelhetjük, hogy ugyanazt az eseményt milyen eltéréssel kommentálja a kormánypárti, illetve az ellenzéki sajtó. Elolvashatjuk az EME-vel kötött szerződés előzetes szövegét, s hírt kapunk ennek megtárgyalásáról. Kiderül, hogy miért nem vett részt a megnyitó ünnepségen egyetlen fővárosi küldöttség sem. (A meghívót nagyon későre küldték el, ezért csak táviratilag érkeztek a jókívánások.) A főkormányászéki épületek átvétele, berendezése is sok nehézséggel járt. Az előadások csak elméletileg kezdődtek meg a megnyitás utáni napon, több tárgyból csak decemberben tartották az első órákat. Volt, ahol az egész félév alatt a tanár laboratóriumi felszerelést gyűjtött külföldön. A diáklétszám is az első félév-

ben lassan emelkedett 269-re. Több helyen olvashatunk az egyetem költségvetéséről. Nagy számok fordulnak elő, de ezeket a mai olvasó alig tudja felbecsülni, legfeljebb egymáshoz hasonlítja.

A kötet egy nagyon sokat találgatott, több életrajzban is érintett kérdésre, sajnos, nem ad választ. Ez a tanárok kiválasztásának módja. Az állásokat pályázatra írták ki, az igazoló iratokkal felszerelt folyamodványt a minisztériumnál kellett leadni. Augusztus 17-én a fővárosi sajtó már arról adott hírt, hogy a 42 tanszékre 138-an folyamodtak. Később kiderült, hogy egyes tanszékekre senki sem jelentkezett, így a miniszter felszólított személyeket a jelentkezésre. Végül két tanszéket be sem tudtak tölteni megfelelő szakember híján. Elkezdődött a találgatás, kit milyen tanszékre neveznek ki. Az nyilvánvaló volt, hogy a Királyi Jogakadémia és az Orvos-sebészeti Tanintézet tanárai szinte mind kinevezést kapnak. De Brassait valamelyik filológiai tárgyra, Ladányi Gedeont a közjogi tanszékre (végül történész lett) találták esélyesnek. Kőváry László és Jakab Elek életrajzában is felmerül, hogy talán pályázott volna valamelyik tanszékre. Brassai feltételezhetőleg több tanszéket is megjelölt kérvényében, s végül oda neveztek ki, ahol hiány mutatkozott: az elemi matematikára. Az sem világos, mi volt a kiválasztás menete. Mert az mégiscsak valószínűtlen, hogy a jogász Trefort miniszter saját

maga döntött volna. Esetleg a pesti egyetem néhány tanáratól kérhetett tanácsot. Netán tanácsadó bizottságok is alakultak...

A könyv végén a kétféle *Források* felsorolása olvasható. Három levéltári forrás: a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári és marosvásárhelyi megyei levéltárai. Az *Irodalomjegyzék* 117 címet sorol fel, lényegében az egyetemtörténet teljes szakirodalmát. A *Képjegyzék* húsz kép lelőhelyére utal, ezek mind a bevezető tanulmányt illusztrálják: korabeli lapok fejléce, épü-

let- és arcképek. Az első borítón is az éppen elkészült egyetemépület 1903-as felvétele látható (erről az alapításkor még csak álmodtak), a hátsón pedig az 1897-ben kibocsátott Alapítólevél címoldalának képe. Máig tisztázatlan, hogy maga az 1940-ben lefényképezett díszes Alapítólevél jelenleg hol lapang. A kötetet *Névmutató* zárja.

Gausz Ildikó, Toth Szilárd és Vajda Tamás közös dokumentumkötete ezután az egyetemtörténeti irodalom alapvető munkája lesz. Részben pótolja az elpusztult levéltári anyagot.

Gaal György

Grantley McDONALD, *Biblical criticism in early modern Europe: Erasmus, the Johannine Comma and Trinitarian Debate* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), xviii + 384 pp.

Az Erasmus híres 1516-os Újszövetség-kiadásáról szóló beszámoló nem lehet teljes anélkül, hogy ne említenénk meg a Comma Johanneumot. Az 1Jn 5,7–8 versei az Atyáról, az Igéről és a Szentlélekről szólnak, mint három tanúró a mennyben, akik egyek, és akiket szembeállít a két vers a földi tanúkkal. Ezek, ahogy a 8. versben olvashatjuk, a Lélek, a víz és a vér, amelyek szintén egyek.¹ Aki csak futólag is is-

meri a keresztény teológiát, az felismeri, hogy az idézett versek első felében a Szentháromságról van szó. Évszázadokon át ez a két vers szolgált a szentháromságtanról szóló tanítás legszilárdabb szentírásai bizonyítékaként. A Bibliában vannak más olyan részek is, amelyekben azonosítható a Szentháromságra való utalás, de egyik sem olyan egyértelműen, mint János első levele.

Erasmus azonban kihagyta a Commát az első kiadásából (1516), mert nem szerepelt azokban a görög

¹ 1Jn 5,7–8: „Mert hárman vannak, akik bizonytságot tesznek: a Lélek, a víz, a vér; és ez a három egy.” (RÚF 2014) Ezekben a versekben a Vulgata kiegészítése volt a 7. vers vége és a 8. vers eleje között: *a mennyben: az Atya, az Ige, és a Szentlélek; és ez a három*

egy. (8) És hárman vannak, akik tanúságot tesznek a földön:...

kéziratokban, amelyekre kritikai kiadását alapozta. Cselekedete nagy felháborodást és vitát váltott ki, ezt már kortársai alaposan dokumentálták, az általa felvetett megoldási javaslatot tüzetesen tanulmányozták és bírálták. Erasmus Újszövetség-fordítása harmadik kiadásában az Angliában felbukkant új kéziratos bizonyítékok alapján visszaemelte a Commát a főszövegbe, de továbbra is fenntartotta kételyeit a hitelességgel kapcsolatban.

A Comma olyan vitát váltott ki, amely csak a 19. században, a bibliai filológia felvirágzásával csillapodott le. A kutatók konszenzusra jutottak abban, hogy a Comma valóban késői betoldás. Amint azonban arra Grantley McDonald most ismertető könyvében is rámutat, napjainkban is vannak olyan fundamentalista keresztények, akik meg vannak győződve arról, hogy a Comma mégiscsak hiteles.

Grantley McDonald 1974-ben született Melbourne-ben, széles körű kutatói munkát végzett. 2002-ben védte meg zenetudományi doktori dolgozatát, majd 2011-ben a Leuveni Katolikus Egyetemen szerzett doktori címet történelemből, amely 2016-ban a jelen írásban ismertetett könyv formájában jelent meg a Cambridge University Press kiadásában.

A kötet alapos részletességgel mutatja be az Erasmus körül kialakult vitát és az Erasmus harmadik Újszövetség-kiadásában visszatérő Comma Johanneumot övező mítoszt. McDonald

könyvében Erasmus Comma-komentárjai társadalomtörténeté bővülnek, és betekintést nyújtnak abba, hogy hogyan reagált a nyugati kereszténység a bibliakritika felemelkedésére.

A bevezető után, amely az Erasmus munkája és fordításai recepcióját mutatja be, McDonald a korabeli események kronológiáját követve bontja ki mondanivalóját.

Az első fejezetet a szerző kizárólag Erasmusnak szenteli, bemutatja, miként került be a Comma a harmadik (1522) és az azt követő kiadásokba. McDonald új adatokkal szolgál Erasmus Comma-forrásáról (Codex Montfortianus), és részletesen ismerteti a kritikákat, amelyekkel Erasmus szembesült az 1Jn 5,7–8 kihagyása miatt. Ez a fejezet Erasmus Újszövetség-kiadását és a megjelenés kiváltotta ellenállást vizsgálja. A kiadással szembeni ellenvetéseket részben az a félelem motiválta, hogy a bibliai szöveg megszokott formáján Erasmus által bevezetett változtatások – nevezetesen a Comma Johanneum kihagyása – kétségeket és tévedéseket fognak szítani, másrészt pedig személyes ellenségeskedést.

A második fejezet a legrövidebb a könyvben, és azt vizsgálja, hogy a 16. században nyomtatott, különböző nyelvű Bibliák hogyan kezelték a Commát. Ez a leíró fejezet azt ismerteti, hogy Erasmusnak a Commához való ellentmondásos hozzáállása hogyan tükröződött az Újszövetség 16. századi görög, latin, szír, arab, német

és angol nyelvű kiadásaiban, és hogy a későbbi – római katolikus vagy protestáns – szerkesztők döntése a vessző beillesztéséről vagy elhagyásáról hogyan tükrözte a teológiai hagyományokon belüli teológiai fejleményeket.

A harmadik fejezet a Comma teológiai jelentőségét vizsgálja a reformáció korában. Luther és Kálvin számára például a Comma nélkülözhető volt a Szentháromság bizonyításához, mások számára azonban nélkülözhetetlen fegyverre erősödött a socinianiánusokkal folytatott vitákban. Az anti-trinitáriusok általában örömmel fogadták Erasmus támadását azon egyetlen passzus ellen, amelyet oly sok ellenfelük használt velük szemben. A passzus eredeti értelmezését Fausto Sozzini (Faustus Socinus, 1533–1604) adta. Sozzini a korai antitrinitáriusok egyik legkiemelkedőbb képviselője volt. A János első leveléhez írt részletes kommentárjában (először 1614-ben jelent meg) Sozzini azért foglalkozott a Commával, mert az általában szerepel a Szentírás szövegében, de kifogásolta, hogy bár néhány egészen pontos másolatban megtalálható, a legmegbízhatóbb szövegekből hiányzik. Sozzini szerint ahhoz, hogy helyesen megértsük a teljes szövegrészt, meg kell magyarázni a 7. versben szereplő „a mennyben” kifejezést, mert a szöveg hagyományos olvasata mintha azt sugallaná, hogy a Krisztusról tanúskodóknak két csoportja van, egy a mennyben és egy a földön. Sozzini azt

állítja, hogy ez az értelmezés, amelyet a legtöbb kommentátor és ő maga is követett, téves. Inkább azt az olvasatot szorgalmazza, hogy a három földi tanú az Atya, az Ige és a Szentlélek mennyei létezéséről tesz tanúságot.

Ebben a fejezetben olvashatunk az Erdélyben is működő Giorgio Biandratáról is, aki a lengyel ecclesia minor egyik alapítója, és aki számos kérdésben, nevezetesen a szentháromságtannal kapcsolatos tanokban szakított a lengyel kálvinista egyház főáramával. Biandrata számára Erasmus a Commával kapcsolatos ellenvetései központi jelentőségűek voltak, mivel rávilágítottak az egyházatyák következetlenségére ebben a konkrét kérdésben. Mindazonáltal Biandrata – aki megkülönböztette saját álláspontját Ariusétól – arra is rámutatott, hogy azok, akik a mérhetetlenül művelt Erasmust Arius tévedéseivel vádolják, semmiféle türelmet nem érdemelnek.

A negyedik a leghosszabb fejezet, és a 18. századig követi nyomon a kérdést, John Miltonon kezdve és Richard Porsonnal befejezve. Ez a fejezet a Comma Johanneum szerepét vizsgálja az angol trinitárius teológiával kapcsolatos vitákban, a polgárháború és Gibbon főműve, a *The History...* megjelenése között. A 17. század közepének zűrzavarában a szentháromságtant újítként elutasító radikálisok gyakran hangsúlyozták a Comma elutasításának okait. Ezzel szemben a vallási konzervatívok inkább a szentháromságtan

és a teológiai és egyházi status quo erős szentírási bizonyítékeként védték a Commát. John Milton egy kiadatlan kéziratban elutasította a szentháromságtan bibliai és teológiai alapjait. Thomas Hobbes idézte a Commát annak bizonyítása során, hogy az Atya, a Fiú és a Lélek Isten hogyan „személyesítette meg” magát a történelemben Mózes, Jézus és az apostolok által. A 17. század második felében megújult az érdeklődés a bibliai filológia és a textus receptus következetes kritikája iránt. A London Polyglotot hamarosan követte Etienne de Courcelles görög nyelvű zsebkönyvkiadása, amelyet Jeremias Felbinger fordított németre. Courcelles és Felbinger erőfeszítései azonban nem érték el céljaikat, és mindkettőjüket azal vádolták, hogy a filológiát az eretnokség előmozdítására használják. Richard Simon oratoriánus szerzetes monumentális *Histoire critique du texte du Nouveau Testament* (1689) című művében bebizonyította, hogy a katolikus levelek prologusát, amely az egyik olyan szöveg, amelyet hagyományosan a leghatásosabb bizonyítéknak tekintenek a Comma mellett, nem Jeromos írta. Megállapította, hogy a párizsi királyi könyvtárban és Colbert könyvtárában található görög biblia-kéziratokból hiányzik a Comma.

Simon művének megjelenése egybeesett az anglikán egyházban a dicsőséges forradalom nyomán kialakult két vitával: a harminckilenc cikkely aláírása körüli vitával, amelyet a whigek, a

nonkonformisták integrációja akadályának tekintettek, illetve a trinitárius vitával. A Comma kérdését e viták fényében vizsgálta Isaac Newton és körének több tagja: John Mill, William Whiston, Samuel Clarke, Thomas Emlyn és Richard Bentley. Newton az Újszövetség két vitatott helyéről (1Jn 5,7 és 1Tim 3,16) szóló történeti beszámolót John Locke-hoz intézte. A szövegbeli bizonyítékok vizsgálata után Newton arra a következtetésre jutott, hogy ezeknek a szövegeknek a textus receptusban szereplő olvasata az egyház Athanasius óta tartó tanbeli romlásának eredménye. Míg Newtonnak néhány kollégája, például Mill és Bentley ortodox teológiai álláspontot képviselt, addig másokat, például Clarke-ot és különösen Whistont a konvent elmarasztalta a hagyományos trinitárius hit kritikája miatt, és a torykkal rokonszenvező Daniel Waterland és Jonathan Swift is bírálták őket. Mill 1707-es kritikái Újszövetség-kiadása erőteljes ösztönzést jelentett a bibliai filológiának a 18. század elején, bár a kiadás hiányosságai, amelyek főként a kéziratok pontatlan vagy hiányos összevetéséből adódtak, olyan tudósokat, mint Bentley, Bengel és Wettstein arra készítettek, hogy javított kiadásokat készítsenek. E tudósok mindegyike elkerülhetetlenül beleütközött a Comma kérdésébe, amelyet sokan még mindig az ortodox trinitárius hit próbakövének tekintettek.

Az utolsó fejezet a hosszú tizenkilencedik század vitáit vizsgálja, különös figyelmet szentelve a jelesebb szövegkritikusoknak, mint Tischendorf és Tregelles, és bemutatja, hogy a római katolikus tanítóhivatal hogyan mérsékelte a Comma védelmét, amikor szemben találta magát a modernizmussal.

Ebben a fejezetben három fő témát követhetünk nyomon. Először is láthatjuk, hogy a modern filológiai és kodikológiai technikák fejlődése hogyan vezette a hivatásos bibliakritikusok többségét arra, hogy a Szentírás szöveges átadását lényegében ugyanúgy kezeljék, mint bármely más irodalmi szövegét, bármit is állítsanak annak tartalmáról. Másodszor, olvashatunk arról, hogy a bibliakritika szakkerülővé válása hogyan váltott ki riadalmat és ellenszenvet azokban, akik attól tartottak, hogy a textus receptus szövegbeli stabilitásának megkérdőjelezése elkerülhetetlenül a tanítás, az erkölcs és az egyház tekintélyének eróziójához vezet. Harmadszor pedig, hogy Erasmus kezdeti elutasításának és a Comma későbbi elfogadásának történelmi narratíváját hogyan használták fel a különböző csoportok. Bár e viták többsége protestáns kontextusban zajlott, a Comma Johanneum kérdése fontos szerepet játszott a római katolikus egyházat az 1900 körüli évtizedekben megosztó modernista válságban.

A könyv fejezetei mindinkább elvékonyodnak, ahogy McDonald köze-

lebb kerül a mi korunkhoz, így aki például azt reméli, hogy látni fogja, hogyan kapcsolódik a Comma olyan kérdésekhez, mint az abortusz és vagy az azonos neműek házassága (amit a szerző megígér a bevezetésben a 10. oldalon), nem sokat fog találni.

Azonban annál fontosabbak a könyv befejező gondolatai. Álljon itt az Olvasó érdeklődésének felkeltése érdekében ebből néhány gondolat:

„A Comma Johanneum által az elmúlt ötszáz évben kiváltott ellenségeskedés mutatja, hogy mennyit fektettek ebbe a néhány szóba azok, akik attól féltek, hogy maga az isteni lényeg örökre elveszhet, ha e szavak edénye elveszik vagy összetörik. A vitát nagyrészt egy mély filozófiai kérdés mozgatja: az igazság természete és annak a csaláshoz való kényelmetlen viszonya. Ez különösen kényes kérdés a Szentírással kapcsolatban, amely azt állítja, hogy Isten, az igazság forrása ihlette, bárhogyan is értelmezzük ennek az ihletettségnek a pontos természetét és mechanizmusát. A Montfortianus számos fizikai részlete – a papír által szolgáltatott bizonyítékok; a margóján Erasmus görög Újszövetségének első kiadásából származó, a szövegíró által bejegyzett olvasmányok jelenléte; és az angol származás – nagyon erősen arra utal, hogy szándékosan Erasmus cáfolatára készült. De az írástudók, akik ezt a jámbor csalást végrehajtották, feltehetően abban a hitben tették, hogy egy nagyobb igazság szolgálatában csele-

kedtek. Ha egy kétértelmű kijelentés vagy ábrázolás akkor tekinthető megtévesztőnek, ha az értelmes embereket valóban megtévesztik vele, akkor a Comma pragmatikai okokból történő beillesztését Erasmusnak is megtévesztőnek kell tekintenie. A kérdés tehát továbbra is fennáll: szolgálhatja-e valaha is az igazságot a csalás? Hitelessé válik-e az igazság, ha azok, akik a védelmében érvelnek, trükköket és csalást alkalmaznak?”²

„De talán a legmeglepőbb dolog a Comma Johanneummal kapcsolatban az, hogy még mindig nagyon is él. Egy évszázaddal ezelőtt Adolf Jülicher még magabiztosan kijelenthette: »Túl nagy hűhót csapunk a Comma Johanneum körül; ez csak egy ártalmatlan parazita a Szentírás testében.« De Jülicher tévedett. Az elmúlt fél évszázadban a kérdést a fundamentalisták újjáélesztették, és a szövegekritikával és a liberális humanizmussal szembeni dacszöveggé vált. A fundamentalisták által működtetett honlapok tucatjai még mindig a tudatlanság, a féligazságok és félinformációk keverékével házalnak a Comma szövegbeli státuszáról, olyan érveket és szövegeket használva, amelyeket százötven évvel ezelőtt határozottan megcáfoltak. Az olyan befolyá-

sos fundamentalisták, mint Edward F. Hills, Jack Moorman és Peter Ruckman nem tesznek mást, mint tévedéseket terjesztenek a bibliakritika céljairól és eredményeiről, azt sugallva, hogy a Comma kritikai elutasítása egy összeküvés része, amelynek célja a becsületlen bibliaolvasók megtévesztése. Ami még rosszabb, hogy a bibliakritikával szembeni fundamentalista hozzáállás kivétel nélkül agresszívan konzervatív társadalmi üzenettel párosul. Egy internetes blogger azzal zárja a Comma védelmét, hogy a Comma elhagyását a modern kiadásokból „álnok” szövegkutatók, „hazug homoszexuálisok, homoszexuális szimpatizánsok, abortuszpártolók, feministák, szocialisták és Krisztust tagadó hitehagyottak” vezérelték. Az ilyen példák azt mutatják, hogy a fundamentalizmus nemcsak a bibliatudománnyal szemben ellenséges, hanem a romboló társadalmi rendet is elősegít. [...] A tudományos közösség tagjaiként ezért ébernek kell lennünk, és fel kell szólalnunk, ha azt látjuk, hogy a történelmi és szöveges adatokkal olyan módon élnek vissza, amely egész vállalkozásunkat veszélyezteti.”³

A befejezést függelék követi, amely egyrészt tartalmazza Erasmus megjegyzéseit a Comma Johanneummal kapcsolatban, másrészt a Codex Montfortianus technikai vizsgálatát közli.

Ilkei Loránd

² Grantley McDONALD, *Biblical Criticism in Early Modern Europe: Erasmus, the Johannine Comma and Trinitarian Debate* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 312., ford. tőlem – I. L.

³ UAZ, 313., ford. tőlem – I. L.